

УДК 340.111

Дмитро Бойчук,

аспірант кафедри теорії держави і права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ПРИНЦИПИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗАХИСТ

Стаття присвячена аналізу принципів права людини на захист.

Право людини на захист розглядається як право-гарантія стосовно інших основоположних прав (право на життя, право на здоров'я, право на честь і гідність, право на безпеку і недоторканність тощо).

Зазначена необхідність законодавчого регулювання та практичної реалізації права людини на захист як з урахуванням цивілізаційних, загальних та галузевих принципів, так і з дотриманням відповідних принципів окремих правових інститутів.

Ключові слова: права людини, право людини на захист, захист прав, принципи права.

Постановка проблеми. Розуміння поняття «принцип» як тема наукового дослідження займає почесне місце в сучасній юридичній науці. Це зумовлено, перш за все, великим обсягом суспільно-правових відносин, на які поширюється дія відповідних принципів. Крім того, багатоаспектність розуміння цього терміна детермінує необхідність проведення його детального наукового аналізу. Відповідно, розуміння терміна «принцип» може мати різні значення не тільки в наукових працях, а й під час правозастосовчої діяльності. Право людини на захист у різних його формах закріплення та реалізації може характеризуватися різними принципами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Тематиці визначення терміна «принцип», їх різновидів та функцій присвячено велику кількість наукових праць. Такими представниками юридичної науки є: Ж.-Л. Бержелю, О. М. Болсунова, Д. О. Бочаров, О. Р. Дашковська, Р. Дворкін, М. Ю. Задніпряна, В. В. Лемак, Д. В. Лук'янов, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, О. О. Уварова, М. ван Хук, С. В. Шевчук, І. В. Яковюк та ін.

Однак досить суттєва розвиненість тематики принципів у науковій літературі не означає, що зазначена тема вичерпала себе. Нині актуальність питання принципів полягає, перш за все, у зростаючій їх ролі як джерела права під час здійснення безпосередньо правозастосовчої діяльності.

Формування цілей статті. Метою даної роботи вважаємо аналіз наявних принципів права та їх вплив на регламентацію та реалізацію права людини на захист.

Виклад основного матеріалу. У контексті дослідження тематики права людини на

захист питання принципів посідає важливе місце, оскільки різновиди права на захист (як було зазначено нами раніше [Бойчук, різновиди]) являють собою різні інститути різних галузей та підгалузей права, яким притаманні відповідні принципи. Наявні принципи впливають на реалізацію права людини на захист у відповідних його різновидах.

У загальнотеоретичному правовому розумінні принципи традиційно розглядаються як найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні усталення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи [1, с. 197].

На думку Ж.-Л. Бержелю, загальні принципи – це положення об'єктивного права, які можуть виражатись, а можуть і не виражатись окремо в текстах законодавства, але обов'язково застосовуються судовою практикою та мають досить загальний характер. [2, с. 168].

Марк ван Хук, наприклад, визначає правовий принцип як норму, яка виражена в загальних термінах, що має широку сферу застосування та включає в себе цінність, що є більш чи менш основною для правової системи чи її частин [3, с. 216].

Важливою в контексті дослідження є теза про те, що принципи права можуть розглядатися як найбільш загальні і стабільні вимоги, що уособлюють суспільні цінності, дозволяють відтворити їх при формуванні та дії права, визначаючи його характер і напрями подальшого розвитку [4, с. 70].

Велика українська юридична енциклопедія виокремлює декілька тематичних термінів, серед яких є загальні («основопо-

ложні принципи права», «принципи права») та конкретні («принцип пропорційності», «принцип правової визначеності» тощо).

Так, під «принципами права» маються на увазі «...відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права... ..відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [5, с. 633]. Водночас автори визначають основоположні принципи права як «найбільш важливі, фундаментальні вимоги, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор» [5, с. 391].

Заслугує на увагу влучне формулювання: «саме принципи виступають єдиною ланкою між «нормами легіслатури», з одного боку, й «прецедентними нормами» – з іншого [6, с. 20]. Така теза підтверджує загальний характер принципів, їх безпосередній зв'язок з реальним життям та різними джерелами права (як правотворюючої сили) [1, с. 178].

Окремою точкою зору є твердження про те, що загальними принципами права є положення саме об'єктивного права, котрі можуть визначатись чи не визначатись у текстах законодавства, але обов'язково застосовуються в судовій практиці та характеризуються досить загальним характером [2, с. 168].

Наведена дефініція була розвинена С. П. Погребняком, який наголошує, що основоположні принципи – це скоріш “*ius in scriptum*”, ніж “*ius scriptum*”, оскільки навіть після їх закріплення в юридичних актах вони – “*ius scriptum sensu grammatico*”, а не “*ius scriptum sensu iuridico*” [7].

Ми погоджуємося з твердженням про те, що термін «принцип» традиційно використовується в семантичному сенсі як засада та вихідне положення по відношенню до будь-якого явища [5, с. 391].

Сучасною теорією права можуть виокремлюватися різні види принципів права: загальнолюдські (цивілізаційні), загальні, галузеві, міжгалузеві, принципи підгалузеві та правових інститутів. Принципи окремих правових інститутів діють у межах однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами окремого інституту [1, с. 206], [5, с. 391].

У контексті права людини на захист існують як цивілізаційні чи загальні принципи, так і галузеві, міжгалузеві чи принципи окремих правових інститутів. Загальновідомо поширення загальнолюдських та загальних принципів на суспільно-правові відносини, що існують, тому окремо розглядати їх вплив на право людини на захист у цьому разі вважаємо недоречним.

Різні галузеві принципи мають вплив на реалізацію права людини на захист у конкретних галузях права. Наприклад,

принцип диспозитивності в цивільному праві зумовлює можливість реалізації права на захист виключно за ініціативою осіб – учасників цивільних правовідносин. Водночас принцип імперативності в кримінальному праві зумовлює можливість притягнення особи-порушника до кримінальної відповідальності, навіть незважаючи на волю на це потерпілої особи.

Право людини на захист, як було зазначено нами раніше [9, с. 19], характеризується особливим правовим характером та може характеризуватися як цивілізаційними та загальними принципами (як одне з прав людини), так і принципами окремого правового інституту (як конкретний вид права на захист у визначеній галузі права, життєвій ситуації).

Необхідність конкретизації принципів захисту підтверджується Н. І. Уздімаєвой. Автор, розглядаючи правовий самозахист, наголошує, що конкретизація його принципів має надзвичайно велике значення, оскільки вони визначають вихідні начала правового регулювання інституту самозахисту, являють собою юридичну основу для виявлення структурних складників суб'єктивного права на самозахист, встановлюють необхідні межі діяльності особистості щодо правового самозахисту, виконують стимуляційну та превентивну функцію тощо [10, с. 19-20].

Ми погоджуємося з наведеними тезами автора про важливість такої конкретизації принципів та вважаємо, що за аналогією така роль конкретизації принципів правового самозахисту може поширюватися і на право людини на захист у загальному його розумінні.

С. В. Горбачова, аналізуючи самозахист, виділяє такі його принципи: законності, добровільності, презумпції вимог людини про надання їй прав, свобод та законних інтересів; сумірності правопорушення; реальності правопорушення, розумної та об'єктивної оцінки необхідності, значимості та ефективності захисту; юридичної відповідальності за відступ від порядку та правил самозахисту прав; притягнення осіб до юридичної відповідальності за перешкоджання реалізації права на захист [11, с. 54].

Н. І. Уздімаєва погоджується в цілому з наведеним вище переліком принципів, але акцентує увагу на певних недоліках (щодо принципу презумпції прав людини про надання йому прав, свобод, та законних інтересів; принципу розумної та об'єктивної оцінки необхідності, значимості та ефективності захисту прав тощо) та окремо розкриває кожен із принципів. Крім того, автор наголошує, що зазначений перелік принципів не є вичерп-

ним та може уточнитися як у змістовному, так і у формальному сенсах [10, с. 25].

Наведений С. В. Горбачовою принцип сумірності правопорушення за своєю правовою природою, на нашу думку, «впливає» з принципу пропорційності. Принцип пропорційності, як загальний принцип права, є ширшим за своїм обсягом та «червоною ниткою» пронизує практично всі складники та види практичної реалізації права людини на захист. Такий принцип може існувати не тільки у вигляді сумірності дій особи, що обороняється, діям особи, що посягає, (під час реалізації права на необхідну оборону), а й, наприклад, у вигляді сумірності покарання вчиненому правопорушенню; сумірності відшкодування обсягу завданої шкоди чи навіть у вигляді урахування вірогідної шкоди (у разі застосування засобів захисту превентивного характеру). Принцип пропорційності в загальному розумінні розглядається саме як поєднання реалістичності і автономії права: з одного боку, він передбачає акцент не на застосуванні юридичних норм і принципів, а на безпосередньому узгодженні й упорядкуванні різних інтересів [12, с. 41].

Враховуючи те, що право на захист являє собою реалізацію захисту інших основоположних прав людини, дія принципу пропорційності в межах цього права може бути класичним прикладом дії принципу пропорційності як загального принципу права.

Принцип добровільності, виокремлений С. В. Горбачовою, є близьким за змістом до наведеного нами вище галузевого принципу диспозитивності. Слід наголосити, що в контексті загального розуміння права людини на захист може постати дискусія про доречність виокремлення принципу добровільності (на відміну від самозахисту), оскільки в певних випадках захист прав і свобод людини може здійснюватися без згоди на те особи, чії права були порушені. Класичним прикладом є захист такої особи державою у вигляді кримінального провадження. Фактично у такий спосіб безпосередньо реалізується право людини на захист (припинення правопорушення, притягнення правопорушника до відповідальності, відновлення нормального стану порушеного права) незалежно від волі на те потерпілої особи. Звісно, така особливість зумовлена імперативним характером правовідносин у галузі, та тим не менш може мати винятки із загального правила (кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення).

Як було зазначено нами вище, форма зовнішнього виразу принципів може бути різною: вони можуть закріплюватися в законодавчих актах (переважно – кодексах), деякі можуть належати до давньої

доктринальної традиції (сформульовані як максими, часто-густо – латиною) чи навіть «негласні правові принципи», що не належать до жодної з перерахованих вище категорій [3, с. 216-217].

У контексті питання про право людини на захист також можливо ставити питання про існування принципів, що беруть свій початок у формі певних максим, хоча і не латиною. Наприклад, загальновідомий вислів «за нечаянно бьют отчаянно» є негласним відтворенням принципу невідворотності кримінального покарання (як складник захисту потерпілої особи державою), його «законодавчим продовженням». Водночас загальновідомі «вуличні правила» («битися один на один», «лежачого не бити» та ін.) загалом відповідають принципу справедливості та легітимізуються у відповідних принципах кримінального права (принцип сумірності; принцип неможливості перевищення меж необхідної оборони відповідно). Такі «крилаті вислови» можна назвати виключно ідеологічними принципами, котрі можуть як відтворюватися в нормах чинного законодавства, так і не бути встановленими в конкретній правовій системі. Зазначені вислови є прикладами конкретних відсилань до моралі чи інших сучасних домінуючих ідеологій [3, с. 220].

На підтвердження цієї тези слід зазначити, що термін «принцип» безпосередньо пов'язаний із категоріями «закономірність» і «сутність». Саме «однорядковий характер таких понять» дає підстави визначати правові принципи крізь призму відповідних закономірних тенденцій розвитку суспільства [5, с. 634].

Подібну характеристику таким принципам надає і Ж.-Л. Бержель, стверджуючи, що деякі принципи не можуть бути просто виведені з існуючих законів та наводить як приклад теорію спадкоємності суспільних служб [2, с. 166].

На нашу думку, в контексті права людини на захист постає закономірне питання: чи можливо стверджувати наявність принципу, що зумовлює його особливий правовий характер (право-гарантія)? У такому разі припустимий принцип («принцип двоєдності») повинен забезпечувати можливість виконання таким правом одночасно функцій як превентивного (охоронного), так і безпосереднього захисного (правовідновлюючого) характеру.

Аналізуючи наведені вище підходи до розуміння терміна «принцип» та порівнюючи із сутністю «особливого правового характеру» права на захист, слід зробити висновок, що натепер неможливо говори-

ти про існування відповідного принципу. Ця теза зумовлена тим, що жоден із наведених нами вище принципів не детермінує характер права людини на захист як правогарантію по відношенню до інших прав. Виокремлення нового принципу вважаємо за недоречне та неможливе, оскільки обсяг та специфіка розуміння терміна «принцип» не відповідають визначенню особливого правового характеру права людини на захист.

Слід також звернути увагу на наявність терміна «постулати права», оскільки його зміст є близьким до наведених нами вище понять. Так, на думку Ю. М. Оборотова, під постулатами права розуміються аксіоматичні положення, що визначають єдність і неповторність правового буття, які відображають цивілізаційні і культурні особливості права. Автор наголошує, що постулати права не слід ототожнювати з принципами права, що як основоположні ідеї пронизують усю правову сферу [13, с. 600]. Ми погоджуємося з наведеною думкою та вважаємо, що термін «постулат права» є вельми філософським та належить насамперед до права в його об'єктивному розумінні, тому визначати постулати права людини на захист як суб'єктивного права не вважаємо необхідним.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі. Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що:

- незважаючи на розвиненість тематики принципів права в науковій літературі, зазначене питання натепер не втрачає своєї актуальності та потребує подальшого аналізу;
- можна говорити про зростаючу роль принципів як джерел права під час правозастосовчої діяльності;
- право людини на захист у загальному розумінні характеризується відповідними принципами;
- конкретні різновиди права людини на захист (що існують у вигляді інститутів галузей права) характеризуються відповідними принципами окремих правових інститутів;
- у контексті права людини на захист можна ставити питання про існування не тільки встановлених законодавством принципів, а й певних «негласних» принципів;
- виокремлення «принципу двоєдності» (чи аналогічного за змістом) як принципу права на захист натепер не є доречним.

У контексті зазначеного нами безпосереднього зв'язку між станом розвитку суспільних відносин та встановленням у нормах законодавства відповідних принципів вва-

жаємо за потрібне наголосити на важливості своєчасного законодавчого процесу щодо закріплення відповідних наявних у суспільстві «негласних принципів», «максимум» тощо задля можливості їх реального використання у правозастосовчій діяльності (насамперед – судовій). Сучасна судова практика у справах про необхідну оборону (як один із різновидів права на захист) також підтверджує необхідність правильного застосування принципів як джерел права.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
2. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бергель. – М., 2000;
3. Хук ван М. Право как коммуникация / Хук ван М. – СПб., 2012.
4. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2016. – 392 с.
5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. – Т. 3: Загальна теорія права. – Х.: Право, 2017. – 952 с.
6. Бочаров Д. Правова позиція як форма конкретизації принципів права ("візуальна" інтерпретація) / Д. Бочаров // Право України. – 2017. – № 7. – С. 20-29.
7. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х., 2008.
8. Бойчук Д. С. Щодо питання місця права на захист у системі прав людини / Д. С. Бойчук // Проблеми законності: зб. наук. праць. – Вип. 136. – 2017. – С. 15-21.
9. Бойчук Д. С. Щодо питання різновидів права людини на захист. Юриспруденція в теорії і на практиці: питання вдосконалення правової грамотності / Д. С. Бойчук // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24-25 лютого 2017 р. – Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. – Вип. 136. – С. 15-20.
10. Уздимаева Н. И. Правовая самозащита: концептуально-проблемные основы теории : монография / Н. И. Уздимаева. – Саранск: Мордовский университет, 2008. – 111 с.
11. Горбачева С. В. Самозащита прав по российскому законодательству : дис. ... канд. юрид. наук / С. В. Горбачева. – Н. Новгород, 2005. – С. 130.
12. Погребняк С. П. Принцип пропорційності як загальний принцип права / С. П. Погребняк // Право України. – 2017. – № 7. – С. 39-46.
13. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. – Т. 2.: Філософія права. – Х.: Право, 2017. – 1128 с.

Статья посвящена анализу права человека на защиту. Право человека на защиту рассматривается как право-гарантия относительно других основополагающих прав человека (право на жизнь, право на здоровье, право на честь и достоинство, право на безопасность и неприкосновенность и т. п.) Отмечена необходимость законодательного регулирования и практической реализации права человека на защиту как с учетом цивилизационных, общих и отраслевых принципов, так и с соблюдением соответствующих принципов отдельных правовых институтов.

Ключевые слова: права человека, право человека на защиту, защита прав, принципы права.

The article is devoted to the analysis of the human right to defense. The human right to defense is considered as a right-guarantee for other fundamental human rights (the right to life, the right to health, the right to honor and dignity, the right to security and untouchability, etc.) It is mentioned the need for legislative regulation and practical realization of the human right to defense in view of civilizational, general and branch principles, and with observance of corresponding principles of separate legal institutes both.

Key words: human rights, human right for defense, defense of rights, principles of right.